

Kuděla, Jiří, Českoslovenští židé v Šanghaji za druhé světové války;

(elektronická, nekorigovaná verze článku publikovaného v Časopisu Slezského muzea, Série B, Vědy historické, ročník 53, 2004, číslo 3, str. 247-278)

Českoslovenští občané židovského původu se po Mnichovu, rozdělení republiky a okupaci své okleštěné vlasti mohli oprávněně obávat pronásledování na základě Norimberských zákonů. Ostatně protektorátní úřady – pod tlakem okupantů – velmi rychle zaváděly importovaný rasismus do každodenního života. K hladkému průběhu tohoto procesu přispívala obrovská frustrace z pomnichovského vývoje, občanská nestatečnost a /ne/přirozená závist.

Českoslovenští židé se zachovali různě. Mnoho z nich si dlouho nedokázalo připustit, že by se jich mohlo něco dotknout, někteří věřili v krátký průběh války, jiní v to, že s pomocí Boha a své komunity přežijí i Hitlerův režim. Drtivá většina československých židů v zahraničí (po Mnichovu i v Sudetech) optovala pro československé občanství, jak to dokládají jejich žádosti na čsl. konzulátech v cizině.

Prvním varováním i pro ty největší optimisty mezi nimi byly události „křišťálové noci“, kdy i v Sudetech vzplály synagogy a tříštila se skla židovských obchodů. V Sudetech, stejně jako i například v Drážďanech, Berlíně, Mnichově, Vídni a jinde se tito českoslovenští občané židovského původu divili, jak je možné, že jsou vystaveni stejnému útlaku jako jejich souvěrci s německým občanstvím. Mnoho z nich, ve zvláštní do sebe zahleděnosti, která jako by nevnímala světové události, které se hnaly úprkem kolem, dlouho věřilo v sílu práva, mezinárodních dohod a standardů, když na československých zastupitelských úřadech žádalo pomoc při vymáhání odškodnění za utržené škody. Ti více zorientovaní hledali cestu, jak uniknout z pasti, která se rychle zavírala.

Útěk z vlasti

Českoslovenští židé byli činní po celé Evropě a na dalších kontinentech. Především jako obchodníci, ale též jako odborníci – lékaři, výzkumníci, vědci a učitelé. Ti z nich, kteří se v době mnichovské dohody a později okupace nalézali mimo Československo, ve formující se bloku antifašistických států, v něm také povětšinou zůstali, i když byli i tací, kteří se kvůli svým rodinným příslušníkům vrátili a skončili pak ve vyhlazovacích táborech. Mnoho československých židů v zahraničí však naopak využilo příležitosti a pomoci svých zaměstnavatelů (např. velkých exportních firem, jako Baťa aj.), zůstalo mimo republiku a ještě se jim podařilo za hranice dostat část svých rodin.

Valnou měrou jim v tom pomáhaly československé zastupitelské úřady, které nepřešly do rukou Němců. Je obecně známo, že jako jeden z prvních odmítl Němcům předat svůj úřad vyslanec ve Washingtonu Vladimír Hurban, následovaly ho další československé konzuláty ve Spojených státech. Tím byl vlastně neoficiálně zahájen druhý odboj v zahraničí. Podobně fungovalo i londýnské zastoupení, vyslanectví a konzuláty ve Francii, do začátku války i vyslanectví ve Varšavě a konzulát v Krakově, vyslanectví v Chile a Egyptě, generální konzulát v Montrealu, vyslanectví v Moskvě, generální konzulát v Jeruzalémě (spolu s honorárními konzuláty v Haifě a v Tel-Avivu), konzulát v Bejrútu a oba konzuláty v Indii (Bombaj, Kalkata). Ostatní úřady byly buď svými tituláři předány Němcům, nebo byly opuštěny, z některých si říšská vyslanectví udělala pobočky pro „Protektorát Čechy a Morava“ (např. v Bruselu). Ačkoliv se situace československých zastupitelských úřadů a jejich pozice stále měnila (např. v Moskvě), klíčovou roli hrály do počátku horké války úřady

ve Washingtonu, Paříži, Londýně, Palestině a československá zastoupení v britských dominiích.

Po pádu Paříže zesílil význam londýnské ambasády: po uznání československé exilové vlády, od léta 1941, se pak začala formovat nová československá zahraniční služba, která se snažila navázat na vše, co se podařilo uchovat díky resistenci výše zmíněných zastupitelských úřadů. A ty to samozřejmě neměly jednoduché. Bez prostředků, odříznuté od základních informačních zdrojů z metropole, často v pozici nechtěného pohrobka, se pokoušely přežívat, jak se dalo. Přitom na Němci likvidovaném ministerstvu zahraničních věcí v Černínském paláci čekaly na jeho pracovníky gáže, penze, někdy i slušné odstupné.

Klíčovou roli v udržení československé zahraniční služby hrál Jan Masaryk, jemuž v Americe sekundovali zmíněný Vladimír Hurban, v Paříži Štefan Osuský, ve Varšavě Juraj Slávik a v Londýně chargé d'affaires Lisický. Byli to oni, kdo se na pokyn Eduarda Beneše tímto způsobem snažili udržet kontinuitu suverenity československého státu a především pokračovali v ochraně československých příslušníků v cizině.

To mělo zásadní význam i pro československé židy, kteří se rozhodli zůstat v zahraničí nebo emigrovali po okupaci. Od jara 1939 až do časného léta 1941, kdy byla přetřata poslední možná spojení, se na zbylé úřady v cizině obracely stovky a tisíce československých židů, aby jim pomohly v jejich emigračních plánech. Byli to například lidé, kteří z Německa odešli do Francie a nemohli se nebo se již nechtěli vrátit do vlasti. Mnoho rodin se různými způsoby dostávalo z protektorátu, vesměs přes Balkán, Turecko či Egypt do Palestiny nebo i dále – do Indie, Číny a Austrálie, někteří z nich uvízli v dalších zemích – v Jugoslávii, Bulharsku či Rumunsku.

Naděje se jmenuje Šanghaj

Řada z nich si vybrala pro emigraci čínskou Šanghaj. Proč zrovna Šanghaj? V té době bylo toto město již v rukou Japonců, respektive tamní loutkové čínské vlády, ale pořád zůstávalo klíčovým místem čínského hospodářství, nejdůležitější branou pro import do obrovské země, která i přes dlouholetou válku a z ní plynoucí potíže zůstávala atraktivním místem pro všechny čínorodé Evropany.¹ V Šanghaji navíc existovala stabilizovaná a bohatá židovská komunita. Ta vznikala postupně od druhé poloviny 19. do počátku století následujícího. Její základ vytvořili sefardští židé, kteří přišli do Šanghaje především z jiných britských kolonií (Indie, Bagdádu, Hongkongu, Singapuru). Velmi rychle se etablovali jako silná obchodnická vrstva, kterou reprezentovaly hlavně bohaté rodiny Sassoon, Hardoon a Kadoorie. Sefardská obec v Šanghaji měla na přelomu 19. a 20. století asi tisíc členů. Jejich úzké styky s nejdůležitějšími korporacemi a finančními kruhy v Evropě a především Americe umožňovaly rozvoj nevídaných komerčních, ale též politických a kulturních aktivit. Tato vynikající výchozí pozice pak posléze ulehčila vstřebání imigrace ruských židů (asi 3000 osob), kteří se v Šanghaji usazovali po pogromech v Rusku a následně i velké „evropské“ imigrační vlny, která přišla ve 30. letech.

Emigrovat do Šanghaje bylo zajímavé také proto, že to bylo „otevřené město“ přijímající imigranty prakticky bez podmínek. Nebyla potřebná víza, povolení k pobytu či

---

¹ Pokud není uvedeno jinak, všechny informace jsou čerpany z archivního fondu Zastupitelský úřad Čína (kart. 8-17), který je uložen v Archivu Ministerstva zahraničních věcí ČR. Vedení archivu a především paní Mgr. Heleně Teršlové patří můj srdečný dík za vstřícnost a kolegiální pomoc, bez níž by tato studie nemohla vzniknout.

práci, ani žádné záruky.² To bylo velmi atraktivní v době, kdy většina zemí zavedla imigrační kvóty a kladla přistěhovalcům i další překážky. Jakmile někdo získal lodní lístek nebo jízdenku transsibiřské magistrály, stačil mu již jen pas a tranzitní víza, aby se mohl dostat do Šanghaje.³ Až do roku 1937 se mohli židovští emigranti v Číně usazovat i se svými firmami, ordinacemi apod., jednoduše získávali místa na univerzitách i v nejrůznějších ústavech. Situace se však postupně začala zhoršovat, a to především po začátku války v Evropě. Formalit nutných pro realizaci odjezdu samozřejmě přibývalo, únikových cest ubývalo. Zatímco do roku 1939 a ještě počátkem roku 1940 vyjížděla řada lodních spojů z Gdaňsku, Janova, Neapole, Terstu, Benátek, Hamburku, Brém, Rotterdamu, Liverpoolu, Londýna, Marseille i odjinud, brzy tomu bylo úplně jinak. Od léta 1940 (po vstupu Itálie do války) prakticky zcela odpadla možnost cesty po moři a židovští vystěhovalci byli odkázáni buď na dobrodružné putování na vlastní pěst válečnými zónami, nebo na cestu přes Pobaltí, Sovětský svaz a Mandžusko do Číny. Někteří šťastlivci se touto cestou ještě v létě a časném podzimu 1941 dostali přes Japonsko do USA.

Většina z nich však skončila v Šanghaji. Z válkou ohrožené Evropy přišlo do této takřka pětimilionové metropole podle některých údajů takřka 30 000 uprchlíků, valnou většinou židovského původu, z toho více než dvě třetiny z Německa a Rakouska, více než tisíc z Polska, po stovkách z Maďarska, Itálie, Švýcarska, Československa a Rumunska, jednotlivci pak i z dalších zemí.⁴ Většinou šlo o středostavovské a lépe situované lidi s rodinami, hlavně obchodníky, kosmopolitního chování i názorů, lidí, kteří měli na takovou cestu prostředky. Až na výjimky nešlo o žádné intelektuální elity, ale spíše o prakticky zaměřené lidi, kteří byli v čínském přístavním kolosu o to vlídněji vítáni.

Cizinci ostatně měli v Šanghaji výlučné podmínky na základě privilegovaného postavení koncesí jednotlivých zemí a mezinárodní zóny, která vážněji neutrpěla ani při japonském dobývání města v roce 1937. Díky těmto okolnostem se také v Šanghaji udržela široká a velmi pestrobarevná mezinárodní komunita občanů řady států celého světa, jejichž diplomatická zastoupení se starala především o uplatnění exportu těchto zemí na obrovském čínském trhu. Mimoto panovaly v Šanghaji do značné míry evropské životní podmínky se všemi nezbytnými atributy této skutečnosti. Byl zde pestrý kulturní život, řada divadel, kin, vycházelo mnoho časopisů a novin. Šanghaj té doby byla jednou z nejvýznamnějších multikulturních metropolí světa.⁵ V Šanghaji, v Západním okrsku (Western District), v Osadě (Settlement) a Francouzské koncesi žilo víceméně odděleně od masy čínského městského obyvatelstva takřka 50.000 Evropanů, jejichž počet s přicházejícími emigranty neustále vzrůstal.

V marasmu počínající války v Evropě se tak řadě uprchlíků z Československa mohla Šanghaj zdát městem zaslíbeným.

Československá kolonie v Šanghaji před válkou

² Základní prací o emigraci evropských židů do Šanghaje zůstává kniha Davida Kranzlera - Japanese, Nazis, and Jews – The Jewish Refugee Community of Shanghai, 1938-1945, New York 1976.

³ Leben im Wartesaal. Exil in Shanghai 1938-1947. Berlin 1997, s. 12-14.

⁴ Údaje o celkovém počtu uprchlíků v Šanghaji se poměrně výrazně liší. Je to dáno tím, že Šanghaj v tomto smyslu zažívala v letech 1937-1942 jistou fluktuaci. Často se mluví o počtu 18 až 20.000, osobně se spíše přikláním k údajům, které přinesl šanghajský Institut židovských studií, jenž mluví až o 30.000 uprchlíků, ne všichni museli být ale židovského původu.

⁵ O střetávání kultur emigrantů, evropských starousedlíků a domácího čínského obyvatelstva v Šanghaji zajímavým způsobem pojednává Matthias Messmer ve své studii Die Shanghaier Emigration – ein Beitrag zur Fremdwahrnehmung im Exil, in JUDAICA, Beiträge zum Verstehen des Judentums, 59. Jahrgang, Heft 4, Dezember 2003, s. 256 – 278.

Před druhou světovou válkou žila v Šanghaji asi jen stovka československých občanů, různých národností. Neformální hlavou tohoto společenství byl Emil Štembera, majitel prosperujícího „tělovýchovného závodu“ (šlo o tělocvičnu, tenisové kurty apod.). Jemu sekundovali někteří čeští hudebníci a obchodníci. V roce 1937 i za jejich pomoci vznikl Československý kroužek, který se snažil udržovat úzké kontakty s československým vyslanectvím v Šanghaji.

Vedoucím úřadu byl tehdy Jan Šeba⁶, vyslanec s velmi dlouho vojenskou, politickou a diplomatickou zkušeností. Šeba byl již za první světové války organizátor legií, později adjutant T. G. Masaryka, blízký spolupracovník Beneše a Štefánika, náčelník československé vojenské mise v Itálii (1918), generální konzul v Terstu, později v Hamburku, od roku 1923 vyslanec v Bělehradu. Po návratu z Jugoslávie byl činný v Praze - byl generálním tajemníkem a poslancem národně socialistické strany. Od října 1932 byl vyslanec v Bukurešti, od září 1937 vyslanec v Šanghaji. Do Číny odešel na vlastní žádost. Unikál tak částečně problémům, které vyvolala jeho kniha o SSSR a Malé dohodě. Problémy přerostly v tzv. „Šebovu aféru“ a pro vyslance s obrovskou evropskou zkušeností a kontakty tak bylo lepší „být vyslán“ na Dálný Východ, než být přetřásán v místním tisku a obviňován z ohrožení zájmů československé zahraniční politiky. Byl to člověk s velkým rozhledem a důvěrně se znal s Edvardem Benešem i Janem Masarykem. Správný vztah k šanghajským krajanům a jejich spolku však Šeba nikdy nenašel. Snad k tomu přispěly tíživé válečné okolnosti (japonský útok na Čínu), snad osobnostní aspekty a animozity, ale od samého počátku bylo mezi vyslancem a šanghajskými krajanými napětí. To vyvrcholilo v krizových dnech března 1939, kdy Šeba bez odporu předal československou misi německým diplomatům. Od tohoto okamžiku byly vztahy mezi bývalým vyslancem, nyní „soukromníkem“, a zbytkem československé komunity na ostří nože. Časem se ještě vyhrocovaly kvůli nesčetným útokům, které obě strany proti sobě vedly a čile o nich informovaly exilovou vládu v Londýně, kterou to obtěžovalo a iritovalo. Situace se zhoršovala rok od roku, k čemuž přispívala i skutečnost, že tábor Šebových odpůrců se kvůli rostoucí imigraci neustále rozšiřoval. Obě strany brzy ztratily soudnost a podle dochovaných spisů to mnohdy vypadá, že válka o prestiž v Šanghaji často zastiňovala skutečné válečné události, zuřící všude okolo. Šeba, jinak velmi vzdělaný člověk, zřejmě frustrován svým osobním neúspěchem, situaci státu, jehož byl po tak dlouhou dobu reprezentantem, a pocitem viny (většina československých vedoucích diplomatických misí však přitom předala úřady Němcům také bez odporu) se uchyloval ke stále přízemnějším a nešikovnějším argumentům proti svým odpůrcům a od roku 1940 se nevyhýbal ani více či méně skryté antisemitské argumentaci (narážky na „neárijský“ původ některých členů vedení Československého kroužku či jejich manželek apod.), což samozřejmě nemohlo být pozitivně přijímáno londýnskou exilovou vládou, kde sloužila řada československých občanů židovského původu. K vyhrocení vztahů přispívala patrně i skutečnost, že do vedení Československého kroužku se brzy dostali bývalí Šebovi podřízení kancelářští úředníci Štěpán a Koláček.

I přes veškeré rozmišky v československé komunitě nelze popřít fakt, že se českoslovenští občané v rámci možností dobře starali o nově příchozí emigranty a vedli relativně velmi aktivní spolkový život. V čele kroužku stáli většinou starousedlíci, jež ale doplňovali nově příchozí imigranti. Formální hlavou s diplomatickou hodností „pověřence“ československé vlády v Londýně pro Čínu byl již zmiňovaný vrchní aktuárský tajemník Jaroslav Štěpán.⁷ Československý kroužek měl několik odborů – především sociální,

⁶ Jan Šeba, nar. 26. 12. 1886 v Ledči nad Sázavou, zemřel 25. 7. 1953 v Plzni.

⁷ Jaroslav Štěpán (1890-1947), absolvoval obchodní akademii, byl v legiích, od roku 1921 v diplomatických službách ČSR na Dálném východě, od února 1931 v Šanghaji, odkud se vrátil do vlasti v květnu 1946. Štěpán byl od roku 1940 až do léta 1942 jediným oficiálním zástupcem londýnské vlády v Číně, ačkoliv se vzděláním,

informační, knihovní, ale též zábavní a sportovní. V sídle kroužku se krajané setkávali pravidelně, pořádali nejrůznější oslavy, přednášky, aktivně vystupovali v místním šanghajském britském rozhlasu (na anglické stanici se do konce roku 1941 vysílalo pětkrát týdně dopoledne a jednou týdně večer česky). V rozhlasovém vysílání neaktivněji vystupovali Karel Aschenbrenner, Otta Lustig, Miloslav Löwy, Erik Singer a Kurt Bock. Československý kroužek, ale též zvláštní Výbor na pomoc židovským uprchlíkům z Evropy (Committee for the Assistance of European Jewish Refugees in Shanghai), založený asi nejvýznamnějším šanghajským obchodníkem sirem Victorem Sassoonem, pomáhaly nově příchozím překonávat zásadní existenční problémy. Pomocné organizace zprostředkovávaly práci, ubytování, potraviny. Především díky nim měla brzy více než polovina uprchlíků své vlastní obchody nebo zaměstnání v různých obchodních firmách či továrnách. Židovští emigranti ze střední Evropy – mezi nimi i českoslovenští – se brzy zapojili do zvláštní infrastruktury, kterou si evropští uprchlíci v Šanghaji vytvářeli. Provozovali obchody s potravinami, textilem, prádlem, knihami, měli lékárny, řadu lékařských praxí, restaurace, advokátní kanceláře a řemeslnické officíny. Řada z nich žila ve čtvrti Hongkew (dnes Hongkou), jež byla součástí mezinárodního Settlementu a v roce 1937 byla za japonsko-čínské války poničena. S narůstajícím počtem uprchlíků se Hongkew ukázal jako vhodný prostor pro jejich ubytování. Opravovaly se zde domy, otvíraly obchody. Brzy (kolem roku 1939) žilo v Hongkewu asi 11.000 židovských uprchlíků, především z Německa a Rakouska. Dalších 6.000 jich žilo ve Francouzské koncesi, okolo 2.000 v Settlementu.

V Šanghaji pěstovali uprchlíci velmi bohatý kulturní a celkově intelektuální život. Vycházelo zde několik anglických a německých týdeníků (proslavená byla intelektuální revue „Die Gelbe Post“), aktivní bylo rozhlasové vysílání. Tato média měla nenahraditelnou roli především jako informační pramen pro nově příchozí imigranty a jejich orientaci ve zcela novém prostředí. Němečtí a rakouští emigranti se velmi aktivně snažili pěstovat i divadlo (existovalo i divadlo v jidiš!), koncerty apod. Československá obec byla známa svými koncertními a pěveckými večery pořádanými v místnostech Československého kroužku na Avenue Albert, ale i v jiných prostorách. Pořádala se i sportovní utkání – ve fotbale, turnaje v tenise apod. Na všech těchto podnicích se aktivně či pasivně samozřejmě podíleli i českoslovenští emigranti. Do počátku války v Pacifiku omezovaly tento kulturní život jen možnosti jeho protagonistů, od konce roku 1941 pak i japonská cenzura, která také zamezila vydávání anglických a francouzských periodik. Během války tak jedinou „nezávislou“ tribunou zůstala Novaja žižň vydávaná sovětským konzulátem a ruskojazyčná rozhlasová stanice. I zde vystupovali českoslovenští občané, především z řad starousedlíků.

Ještě před vypuknutím japonsko-americké války se českoslovenští občané v Šanghaji začali dobrovolně zapojovat do válečného úsilí dohodových mocností. Řada Čechoslováků vstoupila do Šanghajského dobrovolnického sboru. Když se v létě 1941 naskytla příležitost vstoupit do nově vznikající československé armády v zahraničí, přihlásili se do ní – prostřednictvím britského generálního konzulátu a za aktivní pomoci člena československé kolonie, bankéře Vladimíra Jiřího Taussiga (kapitána v záloze, též zpravodajsky pracujícího pro londýnskou vládu) – prakticky všichni svobodní muži a i řada ženatých. Nakonec bylo vybráno 22 mužů, 12 jich odjelo ze Šanghaje 7. září, zbytek pak 21. září. Z této malé „šanghajské“ jednotky se čtrnáct vojáků dostalo na Blízký východ, osm do Anglie. Přijeli tam až 24. ledna 1942, po dlouhé cestě přes Hongkong, Singapur a Kapské Město. Mezitím se do československé armády přihlásili další dobrovolníci a schopnými byli uznáni tři z nich (Heinrich Kammermann, Zoltán a Evžen Groszmannovi). Tito se však ze Šanghaje dostali až 17. srpna 1942, kdy byli spolu s kapitánem Taussigem evakuováni do Anglie.

---

ani kariérami zkušenostmi nemohl rovnat jiným diplomatům. Bývalý vyslanec Šeba se v té době pokoušel obnovit svůj statut, ale kvůli nedůvěře, která vůči němu v Londýně převážila, se mu to nepodařilo.

Někteří z židovských imigrantů v Šanghaji ani příliš dlouho nepobyli. Několik rodin, v počtu asi 30 osob odjelo o své vůli a samostatně do dalších zemí, většinou do USA, již v roce 1940, naposledy pak v období od květnu do srpna 1941.⁸ 17. srpna 1942 bylo z Šanghaje evakuováno dalších 19 osob, většinou židovských emigrantů z Československa.⁹ V září 1941 pak vojenskou službu nastoupilo výše zmíněných 22 osob s československým pasem, z toho dva starousedlíci, ostatní byli až na dvě výjimky židé, kteří do Šanghaje přijeli jako emigranti.¹⁰

Japonská okupace

Když 8. prosince 1941 o půl páté ráno Japonci napadli mezinárodní koncese v Šanghaji, nebyly zde prakticky žádné síly, které by je mohly bránit. Britové a Američané se již předtím stáhli do Hongkongu a na Filipíny. V přístavu zbyly jen dvě malé lodi – britský H.M.S. Peterel a U.S.S. Wake. Peterel byl po hrdinském odporu (disponoval jen dvěma těžkými kulomety) potopen japonským křižníkem, americká loď Wake se vzdala. Urychleně byl ale mobilizován Šanghajský dobrovolnický sbor, který se po odchodu spojeneckých vojáků staral o hlídky na hranicích mezinárodního území a jeho obranu. Sbor se skládal z asi 1200 mužů, většinou nevyycvičených a slabě ozbrojených civilistů. Byli mezi nimi i 72 českoslovenští občané. Proti obrovské přesile japonských posádek na souši (asi 25 000 mužů) a na moři (křižník Idzumo, flotila torpédoborců, řada dělových člunů japonských i italských) však neměli žádnou šanci. K obsazení města, respektive mezinárodního sektoru Japonci proto došlo bez odporu a ztrát na životech. Japonští okupanti začali okamžitě s evidencí britských a amerických státních příslušníků. Ostatních cizinců si příliš nevšímali ani neinternovali jejich představitele. Japonci dokonce odmítli vyhlášení války od dohodových států jako byly Polsko,

⁸ Šlo o pětičlennou rodinu Josefa Kohna (nar. 1893), původně klenotníka z Prahy, která odcestovala 9. 5. 1941 do USA, v březnu téhož roku do USA odjel i novobydžovský lékař MUDr. Tibor Reinfeld (nar. 1908) se svou manželkou Blankou a dcerou Evou. Do USA odešel i brněnský textilní továrník Jindřich Fuhrmann (nar. 1889) s manželkou Elisou (odjeli v srpnu 1941). Studenti Valtr Getreuer (nar. 1916, medik z Prahy), František Heller (nar. 1919, pocházel z Kouřimi, studoval zemědělství), stejně jako obchodní cestující Valtr Bauer (nar. 1908, z Prahy), lékař Dr. Osvald Holzer a úředník Leopold Kraus (nar. 1919, pocházel z Prahy) odjeli do Spojených států v květnu 1941. Do Indie v roce 1941 odešli manželé Zdeněk a Mirjam Soykovi (nar. 1912, oba strojní inženýři z Prahy) a stavební inženýr z Ostravy ing. Pavel Thorz (nar. 1899). Do Anglie odešla Violeta Soyková (nar. 1903, v domácnosti, původem z Ústí n. Labem), pražský továrník Bedřich Mautner (nar. 1888) s manželkou Idou. V Anglii tehdy skončila i choť lékaře Irena Kodíčková z Prahy (nar. 1910). Pro Kubu se rozhodl pražský obchodník s kožešinami, továrník Oskar Musil (nar. 1881) s manželkou Olgou (nar. 1888, odjeli v roce 1941). Do čínského Tientsinu se vydala rodina pražského elektroinženýra Josefa Schulhofa (nar. 1903) a obchodník a advokátní koncipient Dr. Arnošt Weinstein (nar. 1908, původem ze Zlína). Leoš Weinstein (nar. 1911), mechanik z Valašských Klobouků, již v roce 1940 odešel do Singapur. Lékař MUDr. Bedřich Rado (nar. 1908, původem ze Zlína) s manželkou Margitou odešli do čínského Wenchou.

⁹ Šlo o manžele Weiserovy z Bratislavy, manžele Spillerovy, Kammermannovy, Groszmannovy ze Zlína, Fűrbergovy z Moravských Budějovic o Rivku Apfelbaumovou z Ostravy, bankéře Vladimira Taussiga z Prahy a rukavičkáře Ottu Beera z Nové Bystřice. Mezi nimi byl jediný šanghajský starousedlík, a to Karel Bezděka, povoláním fotograf.

¹⁰ Seznam z roku 1942 udává tyto židovské vojáky: dva bratři Apfelbaumovi (Salamon a Jindřich Jakub) z Ostravy, Karel Gustav Aschenbrenner (nar. 1910, úředník z Prahy), František Benedikt (optik z Ostravy), Šimon Blau (nar. 1908, obchodník z Prahy), Dr. Kurt Bock (1906, advokát z Prahy), Desidér Feder (1914, obchodník z Banské Bystrice), Michal Feder (1901, obchodník z Bánovců nad Bebravou), ing. Artur Goldmann (1911, obchodník ze Zlína), Bruno W. Goldmann (1914, elektroinženýr z Prahy), Karel Hájek (1899, úředník z Prahy), ing. Rudolf Kroha (1914, chemik z Prahy), JUDr. Ervín Kulka (1907, soudce z Prahy), Oskar Rebenfeld (1904, bankovní úředník z Prahy), Rudolf Rebhuhn (1914, textilní technik z Prahy), Evžen Petr Rosenfeld (1906, výrobce konfekce ze Znojma), Kurt Schick (1918, studující medicíny z Brna), dr. Ing. Rudolf Siegl (pekař a cukrář z Olomouce), Jan Jiří Stern (1904, bankovní úředník z Brna), Vilém Wltžek (1900, knihkupec z Brna). Starousedlíky byli učitel tělocviku Stanislav Šubert (1906, původem z Prahy) a Emil Toman (1911, úředník firmy Baťa ze Zlína).

Řecko, Jugoslávie a Československo odůvodněním, že tyto státy neexistují a proto nemohou být s říší vycházejícího slunce ve válečném stavu.

K relativně dobré situaci československých uprchlíků i po začátku války přispívala skutečnost, že se jim podařilo japonské okupanty přesvědčit, aby nadále uznávali československé pasy.¹¹ Dokonce i provizorní pasy, které až do roku 1941 normálně vydával československý konzulát v Bombaji, jenž byla častou zastávkou československých uprchlíků směrem do Číny.

I po formálním vyhlášení války Japonsku československou vládou v Londýně 16. 12. 1941 se postoj Japonců k československým občanům nezměnil a nadále je považovali za „enemy friends“, které přímo nediskriminovali.¹²

Japonci prohlásili teritorium mezinárodních koncesí za uzavřené území s omezenou možností pohybu jeho obyvatel. Kdo chtěl překročit jeho hranice, musel mít japonskou propustku, která se vydávala na základě potvrzení švýcarského generálního konzulátu (v případě příslušníků států, které byly deklarovanými nepřáteli Japonska) či vlastních zastupitelských úřadů (v případě příslušníků států Osy nebo neutrálních států). Vzhledem k tomu, že českoslovenští státní příslušníci v Šanghaji nechtěli až na některé výjimky převzít protektorátní nebo říšské pasy a potvrzení (většina z nich je již měla dříve a vyměnila je za čsl. pasy z konzulátu z Bombaje), stále deklarovali svoji věrnost ČSR a odmítali uznat německou okupaci, Japonci nakonec ustoupili a vydávali jim propustky na základě jejich starých československých pasů (které vesměs získali výměnou za bývalé protektorátní cestou do Šanghaje nebo až v ní) a na základě potvrzení od Československého kroužku v Šanghaji, že jde skutečně o Čechoslováky. Došlo tak k zvláštnímu paradoxu, že Japonci touto formou uznali existenci a kontinuitu československého státu, ačkoliv ji jinak odmítali (viz vyhlášení válečného stavu). Japonci též až na výjimky nekonfiskovali osobní majetek československých státních příslušníků, pokud neměli tu smůlu, že jej měli složený v některém z četných dohodových skladišť, která padla v plen jako první. Japonci též rekvírovali – za formální odškodnění – soukromé automobily.

Naštěstí pro desetitisíce židovských uprchlíků z Německa, Rakouska, Československa a jiných zemích se německým diplomatům nepodařilo přesvědčit Japonce, aby je předali německé jurisdikci.¹³

Od okamžiku okupace zahraničních koncesí padla veškerá privilegia zde žijících cizinců, nicméně Japonci vůči nim postupovali mnohdy až překvapivě korektně.¹⁴ Okupanti ale přistoupili k důsledné evidenci těchto osob, jejich firem a aktivit. Brzy došlo i na Čechoslováky. Na podzim 1942 byl Československý kroužek japonskými úřady pověřen soupisem osob s československými pasy. Vznikl tak seznam 344 lidí s udáním věku a adresou bydliště (šlo v drtivé většině o místa ve francouzské koncesi). Tento soupis se pak stal

¹¹ Není dochován přesný seznam židovských uprchlíků z ČSR s daty jejich příjezdu do Šanghaje. Podle jednoho neúplného seznamu se ale zdá, že první uprchlíci přijížděli do města v květnu a červnu 1939, následně na podzim a pak především v roce 1940. Poslední příchody jsou zaznamenány v červnu, respektive červenci 1941. Velká skupina čsl. židů přijela do Šanghaje 9. května 1940 (většinou opustili ČSR počátkem dubna 1940, někteří z nich ale již v únoru a březnu) – šlo o tyto rodiny: Bellakovi, Donathovi, Ehrlichovi, Teltscherovi, Kantůrkovi, Votických, Winterovi, Popperovi a Weinsteinovi. Jinak přijížděly rodiny spíše jednotlivě, vše nasvědčuje tomu, že často přijel nejdříve jen jeden člen rodiny nebo její část, aby pak posléze přijeli partneři nebo zbytek rodiny.

¹² Bakešová, c. d., s. 114.

¹³ O toto předání do německé pravomoci žádal Japonce německý konzul Wiedemann z Tiencinu. Viz I. Bakešová, c. d., str. 114.

¹⁴ Viz I. Bakešová, Československo-Čína 1918-1949, str. 114-116.

základem dalších evidencí Čechoslováků během války.¹⁵ Z něho pak vycházel i soupis vzniklý k 1. lednu 1946, když byla již v přípravě repatriace.

Při předání seznamu došlo 12. října 1942 na japonském generálním konzulátu v Šanghaji k nemilému incidentu, který E. J. Štembera (předseda Čsl. kroužku) a dr. A. Stössler, tehdejší jednatel spolku, okamžitě pečlivě zaznamenali.¹⁶

Oba byli přijati japonským vicekonzulem pro záležitosti cizinců panem Banjo. Předali mu seznam, vyhotovený Československým kroužkem a zeptali se ho - vzhledem k tomu, že ne všichni Čechoslováci usedlí v Šanghaji se přihlásili prostřednictvím tohoto kroužku - zda také japonský generální konzulát přijal nebo přijímá přihlášky pro československou registrační listinu přímo. Banjo údajně odpověděl, že „japonský generální konzulát učinil v daném případě pouze jednu výjimku tím, že zaregistroval na listinu Čechoslováků ‚bývalého československého ministra‘ pana Jana Šebu a jeho rodinu. Stalo se tak proto, protože pan Šeba má dobré styky s japonským generálním konzulem, ještě ze svého dřívějšího úředního postavení. Pan Šeba žádost o provedení přímé registrace u konzulátu místo u Československého kroužku odůvodnil tím, že ‚nesouhlasí s programem Kroužku, poněvadž je nepřátelský k Ose, on však chce být mírumilovný‘ (The Circle is hostile to the Axis, but he wants to be peaceful)“. Oba funkcionáři Kroužku byli velmi překvapeni udáním učiněným panem Šebou, „jsouce si dobře vědomi, že takové udání o nepřátelství k Ose u konzulátu partnera Osy může mít nejhroší následky pro Československý kroužek, jeho funkcionáře a členy, obzvláště byl-li výrok učiněn Čechoslovákem, dokonce bývalým vyslancem, proti československé organizaci“. Oběma činovníkům Kroužku záleželo na tom, aby toto „...přímo neuvěřitelné udání bylo verifikováno a proto byl výrok Šebův funkcionáři před referentem ještě dvakrát doslovně opakován, aby takto obsah udání byl přesně zachycen. Oproti obsahu těchto dvou reprodukcí Šebova udání japonský referent ničeho nenamítl. V rozhovoru japonský referent učinil poznámku o dobrých Šebových stycích s německým generálním konzulátem v Šanghaji.“

Aktuárský tajemník Jaroslav Štěpán, který zastupoval „starousedlíky“, ve své komunikaci s MZV v Londýně často naznačoval problematiku vztahů k uprchlíkům.¹⁷ Dne 1. listopadu 1942 poslal do Londýna seznam čsl. příslušníků v Šanghaji, kteří si „na německém generálním konzulátu vyměnili československé pasy za tzv. ‚protektorátní‘ ... učinili tak dobrovolně, bez jakéhokoliv nátlaku...“. Výměnu pasů měl podle Štěpána dotčeným lidem (šlo asi o 50 osob) pomáhat organizovat bývalý aktuárský tajemník našeho konzulátu v Charbinu (Jan Vybíral), který měl „málo uvědomělé krajany k tomuto kroku přemlouvat a na německý konzulát uvádět“. V Štěpánově seznamu figurovali členové několika hudebnických rodin činných v Šanghaji a zástupci českých firem v Číně (Škodovka, Baťa, Omnipol, Zbrojovka Brno). Z toho je jasné, že šlo o lidi, kteří by bez výměny pasů nemohli

¹⁵ Originál seznamu uložen v AMZV, kart. 16. Ze seznamu vyplývá, že během války v Šanghaji zemřelo 13 čsl. občanů – Dr. Bedřich Deutsch (1881-1943), Arnold Epstein (1884-1942), Jaroslav Flusser (1901-1945, spáchal sebevraždu), Markéta Fuchsová (1890-1941), Robert Goldfrucht (1903-1941), František Josef Heller (1908-1944), Richard Heller (1887-1943), Klara Krakauerová (1896-1945), Samuel Löwy (1882-1944), Leopold Petr Schlesinger (1906-1944), Maximilián Stettner (1874-1944), JUDr. Arnošt Weil (1897-1941), Artur Adler (1886-1942).

¹⁶ Opis Zápisu z 12. října 1942, Šanghaj. AMZV, kart. 16.

¹⁷ V létě 1942 byla obnovena československá ambasáda u čínské kuomintangské vlády v jejím sídle v Čunkingu. V letech 1942 až 1945 ji vedl vyslanec (později velvyslanec) Stanislav Miňovský. Vzhledem k válečné situaci a okupaci velké části Číny Japonci však mezi Šanghají a Čunkingem neexistovalo efektivní spojení. Veškeré problémy v Šanghaji tak museli řešit sami českoslovenští občané, Československý kroužek, respektive Jaroslav Štěpán. Ten udržoval spojení s londýnskou vládou pomocí některých diplomatů neutrálních států, přes ruskou ambasádu nebo prostřednictvím osob, jimž se podařilo dostat z Šanghaje v rámci evakuace.

dále vykonávat svou práci a ztratili by svou existenci. Nicméně Štěpánovi se zdálo, že je třeba zdůraznit, že „v kruzích věrných šanghajských Čechoslováků panuje přesvědčení, že čsl. vláda svého času proti (těmto) zrádcům nejrozhodněji vystoupí“. V seznamu „zrádců“ je také asi šest rodin, které přijaly maďarské pasy a jedna rodina, která se rozhodla vzít si pas kuomintangské Číny. Tentýž soupis zaslal Štěpán do Londýna ještě jednou o rok později, 6. prosince 1943.

Cizincům, včetně Čechoslováků, nastaly od počátku roku 1942 velké ekonomické problémy. Japonci postupně přebírali zahraniční hospodářské podniky a začali bankami, které byly limitovány ve své činnosti a postupně se hrotily. Omezované možnosti finančního trhu působily především na podnikání cizinců, kteří byli diskriminováni ve všech oblastech, ale bylo jim ponecháváno minimum, aby oni a jejich rodiny přežili. Většinou se museli vzdát svých původně lukrativních zaměstnání a zvolit si mnohem skromnější, mnozí ztratili obživu úplně a byli odkázáni na pomoc různých podpůrných organizací, vesměs židovských. Nicméně přežívali.

Někteří českoslovenští občané se pokoušeli dostat z Šanghaje do jiných částí Číny, ne všem se to však podařilo. Každému, kdo byl zadržen, hrozilo dlouhé vězení. V srpnu 1942 byla z Šanghaje evakuována (na základě dohody prostředkované Švýcarskem mezi Brity a Japonci) poměrně velká skupina Britů a dalších Evropanů, mezi nimi i 18 československých občanů.¹⁸ Později již k něčemu takovému již nedošlo.

Situace se začala výrazně zhoršovat na konci roku 1942 a počátku roku následujícího, kdy Šanghaj postihl velký nedostatek prakticky veškerého zboží a neuvěřitelně stoupaly ceny. Československý kroužek měl např. velký problém jak zajistit další fungování svých spolkových prostor v pronajatém domě, ale s pomocí londýnské vlády se nakonec podařilo peníze sehnat. Československá kolonie v Šanghaji udržovala s vládou v Londýně poměrně komplikovaně stálé kontakty, hlavně v zájmu nutné ekonomické pomoci jednotlivcům i celé emigrantské obci a pro přenos zpravodajských informačních toků.

Ghetto Šanghaj

Postavení československých krajanů v Šanghaji se stále více komplikovalo. Dne 18. února 1943 Japonci zřídili speciální území („designated area“) ve čtvrti Hongkew, kam postupně donutili postupně se přestěhovat Evropany židovského původu, kteří přišli do Šanghaje po roce 1937 (viz příloha s dotyčnou vyhláškou). Ačkoliv se v japonské vyhlášce ani jednou nezmiňují židé, bylo jasné, že jde výlučně o ně.

Japonské velení přijalo tato opatření patrně především kvůli tlaku ze strany svých německých spojenců. Ti své požadavky „na konečné řešení židovské otázky“ v Šanghaji stupňovali od samého obsazení města. Když neuspěli hned na počátku, poslali v červenci 1942 do Šanghaje plukovníka Josefa Meisingera, šéfa pobočky gestapa z Tokia. Meisinger měl Japoncům přednést plán na zřízení skutečného koncentračního vyhlazovacího tábora pro židy v Šanghaji. Pro názorové rozdíly mezi japonskou a německou vládou na zacházení s židy však nebyl tento plán naštěstí realizován.¹⁹

Přesunutí do segregačního území se týkalo celkem asi 8-10 000 osob. Během tří měsíců museli tak tito lidé zlikvidovat své aktivity mimo proponované „ghetto Šanghaj“ v

¹⁸ Tito lidé byli evakuováni 17. srpna 1942 na japonské lodi Kamakura Maru. Výběr evakuovaných vyvolal v československé obci velké vzrušení a nesoulad. Na kvótu 18 osob se přihlásilo takřka 100 lidí, písemnou přihlášku pak podalo asi 60. Konečný výběr udělalo vedení Československého kroužku, které přihlíželo především k odvedeným osobám (tak se dostali do Anglie kapitán Taussig, lékař Groszmann a Kammermann, inženýři Neubrunn a Weiser), které nemohly odjet rok předtím, k nemajetným a nezaměstnaným.

¹⁹ The Jews in Shanghai, Shanghai 1995, s. 23.

Hongkewu (v této oblasti již ale žilo asi 12-14000 židovských uprchlíků a velký počet Číňanů) a přestěhovat se do něj.²⁰ Byly jim vydány „rezidenční průkazy“ se žlutým pruhem a otisky prstů a ghetto o rozloze asi 2,5 km čtverečního směli opouštět jen na zvláštní povolení japonského Úřadu pro uprchlíky bez státní příslušnosti, a to na přesně určených místech. Hranice ghetta nebyly ohraničeny dráty ani nijak jinak výrazněji označeny, pouze byly hlídány zvláštní civilní stráží „Pao Chia“ a japonskými vojáky. Ghetto se smělo opouštět jen ve dne s návratem nejpozději do 18 hodin a to na zvláštní propustku, kterou bylo možné jen těžko získat. Mimo ghetto se směli v době od 8 – 20 hodin pohybovat jen ty osoby, které byly prokazatelně zaměstnány u šanghajských firem, měly příslušné legitimace a odznaky. Židé přitom směli navštěvovat jen prostor bývalé francouzské koncese (kde bylo i sídlo Československého kroužku) nebo bývalý Settlement. Plán Japonců byl takový, že se evropští uprchlíci nastěhují do čínských domů a Číňané se usadí v Čínské čtvrti nebo ve zrušených koncesích. Původní čínští obyvatelé Hongkewu se ale vesměs nechtěli vzdát svého důvěrně známého domácího prostředí, a proto jich tu mnoho zůstalo. Žili tak společně s židovskými uprchlíky v přeplněné čtvrti, aniž by ovšem byli vystaveni stejné šikaně jako oni.

V této době zůstala krajanská solidarita pro československé židovské uprchlíky jednou z mála možností, jak si zachovat jakýs takýs statut, lidskou důstojnost, mnohdy i pouhou nejzákladnější existenci. Ačkoliv nedocházelo se strany Japonců k nějakému svévolnému velkému násilí či dokonce zabíjení židovských obyvatel Hongkewu, řada z nich přesto zemřela nebo přinejmenším zdravotně velmi strádala v japonských vězeních, kam se dostala za nejrůznější přestupky, především za nedovolené opuštění ghetta.

Přemístění do ghetta se týkalo asi 220-250 československých příslušníků židovského původu. Krajané velmi brzy ustavili tzv. „Pracovní výbor“, který v koordinaci s Československým kroužkem zajišťoval co nejsnesitelnější ubytování v ghettu. Výboru se podařilo pronajmout dva menší penzióny na tehdejší Chusan Road (č. 41 a 43), kde žilo asi 100 československých židů, zbytek se rozmístil v pronajatých bytech. Ubytovací poměry československých židů byly díky tomu relativně lepší než židovských uprchlíků z jiných zemí (v ghettu bylo jinak běžné ubytování až po čtyřiceti lidech v místnosti). Přispěla k tomu také okolnost, že českoslovenští židé patřili mezi uprchlíky díky svým komerčním aktivitám a postavení spíše k zámožnější skupině.

Ačkoliv se v koncesích v důsledku obecného nedostatku zvýšila nemocnost a úmrtnost, zvláště pak v oblastech, které byly vyhrazené židovským obyvatelům („ghetto Šanghaj“), situace zde byla nesrovnatelně lepší než v dalších částech města. V čistě čínských čtvrtích řádila cholera, malárie, úplavice, další nemoci, vládl tam hlad. V Hongkewu se díky přísné organizaci služeb a velmi výkonné samosprávě podařilo udržet snesitelný standard, který byl ale zaručován především dotacemi a pomocí ze strany mezinárodních organizací. Problémy se proto zvětšily, když mezinárodní židovské organizace již nemohly v Šanghaji volně působit a kdy byla zcela zastavena pomoc z Ameriky. Finanční toky pak musely být přeměřovány přes jiné země.

Pracovní výbor zřídil velmi rychle poměrně dobrou sociální síť, jejíž součástí byla především vývařovna o kapacitě asi 100 obědů a večeří denně (malá pomocná vývařovna fungovala od roku 1943 i v sídle Československého kroužku na Avenue Roi Albert č. 214) a systém finanční výpomoci pro zcela nemajetné.

²⁰ Japonská proklamace o zřízení segregačního území v Šanghaji, Šanghaj 17. 2. 1943, publikováno 18. 2. 1943 v šanghajském tisku jako „Proklamace týkající se omezení bydliště a obchodu uprchlíků bez státního občanství“, kompletní text v příloze.

Dosavadní spolupráce v krajské komunitě však v důsledku nestejných podmínek a ghettoizace občanů židovského původu začala vážnout. Pracovní výbor v Hongkewu se začal chovat autonomně, více se spoléhal na vlastní síly a docházelo proto k stále častějším roztržkám s Československým kroužkem. Vše skončilo vyloučením některých členů Výboru z Československého kroužku a v červenci 1944 vytvořením samostatné „židovské“ krajské organizace v Hongkewu pod názvem Czechoslovak District Association. Ta povinně sdružovala všechny v ghettu žijící československé krajany a byla kontrolována Japonci, stejně jako všechny v ghettu existující organizace a spolky. Československou asociaci vedl až do kapitulace Japonska pražský advokát JUDr. Pavel Ehrlich.²¹

Život v ghettu nebyl rozhodně jednoduchý. Nemáme o něm – bohužel - přímá svědectví od československých občanů, kteří tam prožili někdy i více než tři roky, ale memoárové literatury od jiných je o něm přesto dostatek. Každodennost ghetta byla ve znamení nedostatku - jídla, hygienických potřeb, prostoru, volného pohybu, prostě všeho. Běžný život v ghettu byl charakterizován sháněním skromného živobytí a přežíváním ze dne na den. Všemocní japonští úředníci a především krutý „král šanghajských židů“ Ghoia (ředitel úřadu pro vydávání propustek z ghetta) život lidem rozhodně neulehčovali. Umět vyjednávat s Ghoiou bylo základem pro přežití a zajištění existence. Českoslovenští emigranti to uměli docela slušně.

Rapidně se zhoršující situace v Šanghaji vedla vedení Československého kroužku k opakovaným pokusům o oficiální evakuaci zdejší československé emigrantské obce. Jednotlivcům se sice dařilo unikat, ale bylo to spojené s velkým rizikem. Po evakuaci ze srpna 1942 proto československá kolonie stále více spoléhala na možnost podobné akce zopakovat.²² Vzhledem k šířící se válce nebylo ale možné spoléhat na nějakou další britsko-japonskou dohodu o evakuaci. Proto se hledaly jiné cesty. Českoslovenští krajané v Šanghaji, především z řad starousedlíků, v tomto smyslu velmi spoléhali na možnou pomoc ze strany Sovětského svazu a jeho vyslanectví v Šanghaji, které po celou válku fungovalo prakticky nerušeně. Již na podzim 1942 se začalo jednat o možnosti vyvezení československých uprchlíků přes sovětské území. V této záležitosti korespondoval velmi složitě Jaroslav Štěpán s československou vládou v Londýně. Ta zase s československou ambasádou v Moskvě, respektive Kujbyševě, kam byla evakuována. Naděje na odchod přes SSSR definitivně zhasla poté, co sovětské ministerstvo zahraničních věcí sdělilo 17. dubna 1943 velvyslanci Fierlingerovi, že nemůže dát československým občanům dlícím v Šanghaji povolení ke vstupu na půdu SSSR. Tuto zprávu se krajané dozvěděli až začátkem května téhož roku.²³

Mezi šanghajskými uprchlíky z Československa byl také MUDr. Bruno Oskar Příbram, slavný chirurg, radiolog a internista světové pověsti.²⁴ Příbram uprchl se svou manželkou Blanche v roce 1938 z Berlína do Anglie, kde se stal šéfem chirurgického týmu na Hammerschmidt British Post Graduate Medical School. V červenci 1940 odejel přednášet do Kanady a USA. V září 1941 jel do Číny, aby přednášel v Peking, ale uvízl v Šanghaji. Snažil se vrátit do USA, pro něž získal vstupní vízum, ale válka s Japonskem jeho plány překazila. Do evakuační kvóty v srpnu 1942 se nedostal. Od toho okamžiku se datují snahy evakuovat jej jiným způsobem, podporované pokyny československé vlády v Londýně a přímluvami

²¹ JUDr. Pavel Ehrlich se narodil v roce 1909 v Karlových Varech. Odtud byl vyhnán již v září 1938 henleinovci a usadil se v Praze. Za rok ztratil i zde svou pražskou kancelář a rozhodl se spolu manželkou Marií pro emigraci. V Šanghaji, kam přijeli v květnu 1940, se jim narodily dvě děti. Chtěli se vrátit do Československa, ale potíže s tím spojené je přiměly rozhodnout se pro Spojené státy, kam odjeli 20. března 1947.

²² Pokusy o evakuaci čsl. občanů z Šanghaje jsou zdokumentovány v tzv. Londýnském archivu MZV, kart. 192.

²³ Londýnský archiv, kart. 192, Archiv ministerstva zahraničních věcí ČR.

²⁴ Dr. Bruno Oskar Příbram se narodil 11. 6. 1887 v Praze. Byl synem známého internisty a vědce Alfréda Příbrama. Od roku 1918 byl činný v Berlíně, kde se stal profesorem chirurgie a nakonec šéfem chirurgické kliniky nemocnice sv. Hildegardy. Patrně kvůli své francouzské manželce se nechal pokřtít a stal se římským katolíkem.

z nejrůznějších – především universitních a vědeckých – míst ve Velké Británii a USA. Československá vláda dokonce nabízela vynikající znalosti dr. Příbrama sovětské straně, která se však k této nabídce přímo nevyjádřila. Když se měla na konci roku 1943 uskutečnit další evakuace cizinců z Šanghaje, byli do seznamů zaneseni doktor Příbram se svou paní, ačkoliv proti tomu ostře vystoupilo vedení Československého kroužku, kterému to připadalo nespravedlivé. Pověřenec major Štěpán dokonce odmítal uznat Příbrama za československého občana a všemožně bojoval za to, aby byl Příbram z československé evakuační kvóty vyloučen.²⁵ Tato evakuace se ale nakonec neuskutečnila, vybraní - rodina Kantůrkova, Lillingova, Julius Steiner, Albert Sax, Otto Lustig i dr. Příbram s manželkou - zůstali v Šanghaji. Příbramovi tak byli nakonec evakuováni až po válce, zřejmě na podzim 1946 do Spojených států.

28. září 1944 informoval Jaroslav Štěpán Londýn, že z příkazu japonských úřadů Československý kroužek v Šanghaji prováděl v srpnu téhož roku další registraci československých starousedlíků. Štěpán zdůraznil, že „naše místní organizace prováděla soupis pouze těch Čechoslováků, kteří se vždy hlásili k československé státní příslušnosti a podrželi si vzdor různým pokynům československé pasy...“. Vznikl tak další soupis Čechoslováků, opět valnou většinou československých židů, se jmény, věkem i šanghajskými adresami. Šlo však o soupis jen těch osob, které se přihlásily prostřednictvím kroužku, byli ale i tací, kteří se japonským úřadům, respektive japonskému Úřadu pro uprchlíky bez státní příslušnosti (za něž byli českoslovenští občané Japonci považováni), přihlásili přímo.

Válka, tíživá sociální situace, mnohdy velmi svízelné životní podmínky v Šanghaji, to vše vedlo ke stupňování poměrně těžkých konfliktů uvnitř československé kolonie. Jedna část Čechoslováků chtěla prostě jen přežít, jiná se pokoušela ze Šanghaje odejít, další svými omezenými prostředky přispět k válečnému úsilí Spojenců a bojovat proti Japoncům.

Vrátit se do Československa nebo hledat novou vlast?

Ghetto v Šanghaji vydrželo i kapitulaci Japonska (14. srpna 1945) a bylo definitivně zrušeno až 3. září 1945. Poté přišla pro uprchlíky dlouhá doba čekání na repatriaci do staré vlasti, či na odchod do jiné země. Českoslovenští občané si museli přes velvyslanectví v Nankingu požádat o nové doklady, aby mohli vůbec Šanghaj opustit. Přitom většina z nich měla jen tzv. „bombajské“ pasy (které dostala výměnou za pasy protektorátní) a vzhledem ke svému německo-židovskému původu musela dokazovat na základě prezidentských dekretů svou státní a národní spolehlivost. I v tomto ohledu došlo k řadě paradoxů, kdy bylo odepíráno vydání československých pasů židovským uprchlíkům, kteří měli ve sčítání roku 1930 deklarovanu jako mateřskou řeč němčinu či maďarštinu, ačkoliv byli vždy

²⁵ V dopise MZV v Londýně z 3. prosince 1943 protestuje mj. Štěpán proti zařazení dr. Příbrama na evakuační listinu těmito slovy: „...Dále dovoluji si upozornit opětovně na případ Prof. MUDr. Bruno Oscara Příbrama, o jehož nečeskoslovenské příslušnosti jsem podal ministerstvu loňského roku zprávu. Přiložil jsem k ní i opis cestovního pasu zmíněného. Přes toto moje hlášení dostalo se v Londýně jméno Příbramovo na naší evakuační listinu. Zmíněný odešel z Československa dle vlastního tvrzení v roce 1918 jako asistent na berlínskou univerzitu, přijal tam německé státní občanství. S říšsko-německým pasem přijel v roce 1940 do Šanghaje /bylo to v roce 1941 – pozn. J. K./ Sem mu byl poslán z New Yorku československý pas, neobsahující domovskou obec a je v něm česká poznámka, že pas může být prodloužen po dorozumění s čsl. generálním konzulátem v N. Yorku. Prof. Příbram navštěvoval bez ohledu na naše zájmy švýcarský generální konzulát domáhaje se všemi způsoby p r á v a na evakuaci. Ačkoliv jsem Příbramovi řekl, že není československým státním příslušníkem, neupustil od svého úmyslu odejít za každou cenu na československou kvótu ze Šanghaje. Když nepomáhaly sliby, používal proti mé osobě všemožných pomluv a výhrůžek. Teď nabízí některým Čechoslovákům velmi značné obnosy, aby mu své místo na evakuační listině postoupili. Ve svém houževnatém počínání je všemožně podporován švýcarským chargé d'affaires, který se zná s jeho manželkou, jarou francouzskou fašistkou.“

československými občany a ze své vlasti odešli zjevně v důsledku probíhající či možné rasové persekuce a řada z nich se aktivně účastnila boje proti fašismu. V tomto směru pak mohla výrazně pomoci nebo naopak uškodit potvrzení, která o loajalitě těchto lidí vydávalo vedení Československého kroužku v Šanghaji, jmenovitě pověřenec Jaroslav Štěpán, a právní pomoc, kterou poskytovali dva vedoucí právníci malé československé komunity – dr. Pressburger a dr. Stössler.

Roztržka v krajanské komunitě vyvrcholila v roce 1947, kdy aktuárářský ředitel Štěpán poslal velvyslanectví v Nankingu a tím i MZV několik zpráv, které napadaly novousedlíky, zpochybňovaly jejich loajalitu k československému státu, vlastenectví apod. To mělo hluboké kořeny již z doby války, kdy českoslovenští státní příslušníci židovského původu žili v tzv. „segregačním území“, z něhož mohli vycházet jen na základě speciálních propustek. Existenční tlak, nedostatek potravin, závist, osobní animozity apod. vedly ke značné hašteřivosti uvnitř československé kolonie. V únoru 1944 dokonce došlo k náznakům, že by se Československý kroužek mohl rozpadnout kvůli nevyřízeným osobním dluhům potenciálním i skutečným denunciacím apod.

V čele židovské skupiny stál dr. Adolf Stössler a JUDr. Pavel Ehrlich, v čele „starousedlíků“ pak Jaroslav Štěpán, E. J. Štembera, Jan Gottwald a Josef Horský. Posledně jmenovaní dokonce v únoru 1947 zaslali československé ambasádě v Nankingu „... ‘černou listinu‘“ těch nejhlavnějších lidí, kteří pracovali během války proti delegátu naší zahraniční vlády (myšlen J. Štěpán, pozn. J.K.) a proti odbojové organizaci, dělali rozkol v kolonii, jednali protičesky a škodili naší československé věci: 15 osob: (... - následuje seznam oné dotyčné patnáctky - ...) Doufáme, že uvědomíte a budete varovat naše domácí úřady.“²⁶ Bez výjimky šlo v tomto seznamu o příslušníky elity československé židovské komunity v Šanghaji.

Velvyslanectví v Nankingu požádalo vedení Československého kroužku v Šanghaji, aby specifikovali protičeskoslovenskou činnost osob z únorového seznamu. V červnu 1947 vedení kroužku doplnilo dřívější udání prohlášením svého aktuálního vedení a vedení z doby války a samostatným vyjádřením aktuárářského ředitele Štěpána. V prvním přípise se mluví o tom, že „... uvéstí podrobnosti o činnosti jednotlivých osob jmenovaných v seznamu ze dne 8. února (1947), bylo by velmi obsáhlé. Všichni jmenovaní přijeli do Šanghaje a byli přijati naší organizací s otevřenou náručí, třebaže někteří neovládali náš jazyk. Byla jim udělena veškerá

²⁶ Zastupitelský úřad Čína, AMZV, kart. 16, repatriace, citace jsou v původní podobě, autor pouze upravil hlavní pravopisné chyby. Na „černou listinu“ dali Horský, Gottwald a Štembera tyto židovské uprchlíky:

JUDr. Ervín Singer, nar. 7. 7. 1905 v Praze, advokát, přijel do Šanghaje 2. 6. 1941;
 JUDr. Alfred Stössler, nar. 11. 4. 1903 v Olomouci, advokát, do Šanghaje přijel 19. 5. 1940;
 JUDr. Pavel Ehrlich, nar. 27. 12. 1909 v K. Varech, advokát, do Šanghaje 9. 5. 1940;
 Miloslav Loewy, nar. 29. 8. 1913 v Napajedlích, přijel do Šanghaje 1939;
 Maurice L. Feder, nar. 28. 3. 1917 na Slovensku, příslušný do Handlové;
 Ota Lustig, nar. 13. 6. 1910 v Domažlicích, přijel do Šanghaje 9. 5. 1940;
 JUDr. Arnošt Tauber, nar. 14. 2. 1901 v Bystřici p. Hostýnem, advokát;
 Ludvík Hoffmann, nar. 6. 6. 1910 v Brně, do Šanghaje 4. 4. 1940;
 Jiří Neubauer, nar. 19. 4. 1914 v Č. Budějovicích, do Šanghaje 6. 6. 1940;
 Jan Lux, nar. 26. 4. 1913 v Praze, do Šanghaje přijel 18. 1. 1940;
 Lucie Luxová, nar. 30. 8. 1917 v Radomí v Polsku, do Šanghaje přijela 18. 1. 1940;
 Ing. Julius Fried, nar. 3. 5. 1887 v Lipníku n. Bečvou, do Šanghaje 4. 4. 1940;
 JUDr. Bedřich Pressburger, nar. 23. 3. 1907, advokát, příslušný do Ostravy, přijel 15. 6. 1941;
 Max Schneider, nar. 11. 3. 1911 v Cařihradě, tamtéž příslušný, státní příslušnost nerozhodnuta;
 Erich Stránský, nar. 13. 10. 1909 v Brně, přijel do Šanghaje 6. 6. 1940.

členská práva a byli kooptováni do výboru. Nebyl námi brán zřetel na to, že jsou sionisty, považovali jsme je za Čechoslováky a předpokládali jsme, že dovedou hájit naši společnou věc. Bohužel naši důvěru využili, jak mohli nejvíce, ve prospěch otázky židovské, kterou stavěli stále do popředí a již zaměňovali za otázku československou. Byli dobrými Čechoslováky jen tehdy, když naše československé zájmy kryly se s židovskými. Jmenovaní zúčastnili se skutečného odboje proti naší československé odbojové organizaci svým jednáním, vystupováním, děláním rozkolu v kolonii a svým skoro nacistickým způsobem prosazování svých zájmů na úkor zájmů československých. Konečně utvořili si svoji zbytečnou organizaci na přání japonských úřadů, kterému se ani nepokusili odporovat a jež vlastně uvítali a vymohli si ještě právo, že každý Čechoslovák – žid – uprchlík, musí být členem. Vyhrožovali ústně, písemně i vyhláškami našim uprchlíkům – židům, že neuposlechnou-li budou ohlášeni japonským úřadům. Jeli do Šanghaje salon - class s několika tisíci US dolarů nebo liber, jež v Šanghaji ještě rozmnožili, kdežto cesta našich lidí vedla přes žaláře v Maďarsku a jinde, do zahraniční armády. Tato skupina lidí nikdy česky ani slovensky necítila, nemyslela, ba ani po hrozném kopanci Hitlerově. Nebudou z nich nikdy státotvorní občané naší republiky a nejsou schopni pracovat ve prospěch československého státu. K těmto poznáním jsme dospěli po těžkých letech od jejich příjezdu z roku 1938. Účel zaslání seznamu nebyl, stíhání nebo trestání, poněvadž jich napravit nelze. Chtěli jsme před nimi varovat, aby nebyli přijímáni do našich veřejných služeb (zvýrazněno v originále, pozn. J.K.), kam mají mnozí namířeno, a podniknou všechno k jejich získání – aby prospěli sobě ale ne naší veřejnosti a státu, a dále aby se takto nestali novou ‚pátou kolonou‘ ...“.

Jaroslav Štěpán toto důvěrné memorandum Československého kroužku v Šanghaji doplnil o vlastní podání, které poněkud objektivnější tónem pojednávalo o tomtéž. „... Byl jsem jednatelem Československého kroužku v Šanghaji od srpna 1939 až do konce ledna 1941. Je pravdou, že zmíněná odbojová organizace přijímala tehdy československé uprchlíky - Židy s otevřenou náručí přes to, že někteří členové výboru proti tomuto benevolentnímu postupu protestovali poukazující na jejich neprokázanou národní spolehlivost. Jejich názor byl později potvrzen, když se stalo známým, že někteří z nově přijatých členů naší odbojové organizace se dorozumívají mezi sebou nejen na šanghajských ulicích, ale i v klubovně, německy. Uprchlíci pocházeli většinou ze zámožných kruhů. Inteligentní jednotlivci pracovali za odměnu, kterou jsem pro ně vyžádal z Londýna, v propagaci tiskové a rozhlasové. Na akce odbojové a spolkové přispívali jenom velmi neochotně nepatrnými částkami. Skupina starých a nových členů Kroužku nikdy nenalezla společný jazyk. Noví členové se brzy začali domáhati většiny míst ve výboru organizace, odpovídající skutečnému poměru členstva, proti čemuž se důrazně postavili staří, zakládající členové organizace, nechtějící připustiti, aby se Kroužek stal organizací emigrantskou. Když noví členové nedosáhli svých požadavků, přistoupilo jejich vedení k rozesílání různých otevřených listů, memorand atd. Nezastavili se ani před zkreslenými informacemi organizací a osobností spojeneckých (hlavně sovětských). Pro tuto podvrtnou činnost došlo pak k hromadnému vylučování členů Československého kroužku, nejdříve hlavních podněcovatelů a potom i těch, kteří se za ně postavili. Rozkol neustále vzrůstal a vyvrcholil v létě 1944. Tehdy došlo pod záštitou japonských okupantů k založení nové organizace československých Židů, v jejíž čelo se postavili hlavní podněcovatelé rozkolu, kteří nebyli nikým voleni, byli však ve svých funkcích potvrzeni japonskými okupanty. Tento výbor si na Japoncích vymohl, že členství v nové organizaci bylo pro československé uprchlíky – Židy povinné. Těm, kteří se zdráhali do organizace vstoupiti, bylo vyhrožováno oznámením u japonských úřadů.“²⁷

²⁷ Jaroslav Štěpán, 21. 6. 1947, AMZV, kart. 16, repatriace, na Štěpánově přípise poznámka úředníka MZV ČSR, který tento spis postoupil Ministerstvu vnitra ČSR – „MZV zasílá v příloze fotokopie dvou přípisů Čs.

Zajímavé je, že se k celé záležitosti vyjádřilo československé ministerstvo vnitra teprve 9. dubna 1948 (po sedmi měsících!), a to dopisem, který podepsal za V. oddělení ministerstva dr. J. Wehle. Celkově má tento přípis charakter protiútoku. Dr. Wehle, opíraje se o „spolehlivý pramen“, podává ministerstvu o poměrech v Československém kroužku v Šanghaji důvěrnou zprávu následujícího znění:

„Československý kroužek v Šanghaji sdružoval až do roku 1939 několik starousedlíků za předsednictví Emila Štembery, majitele tělocvičné školy v Šanghaji. Po 15. 3. 1939 tento spolek podstatně vzrostl o uprchlíky z ČSR, kteří tvořili asi 75 % čs. kolonie. Během doby se však objevily ideologické rozdíly mezi uprchlíky a starousedlíky, kteří přijali většinou a bez nátlaku protektorátní státní občanství a odevzdali své čs. pasy německým úřadům. K zjevnému rozkolu došlo v roce 1943, kdy japonskými vojenskými úřady bylo nařízeno, že všichni uprchlíci ze střední Evropy, tedy i z ČSR podléhají tzv. segregaci (konfinaci). Tehdy se stali čs. uprchlíci nepohodlnými skupině starousedlíků, kteří si zatím ustavili samozvaný výbor a nejen že odepřeli uprchlíkům jakoukoliv podporu, ale zaujali proti nim nepřátelský postoj a udali dokonce některé funkcionáře japonským úřadům. Členstvo v segregáčním území odepřelo poslušnost tomuto samozvanému výboru a uspořádalo podpisovou akci na obnovení zákonného pořádku a dožadovalo se resignace předsedy. Řešení krize bylo v rukou mj. Štěpána, delegáta čs. vlády, který však na memorandum nereagoval, nýbrž odevzdal toto nezákonnému výboru, který pak prostě vyloučil z čs. kroužku všechny členy, kteří memorandum podepsali. Po skončení války vyvíjí kroužek činnost dále a vydává o bývalých členech potvrzení asi tohoto znění:

„Pan X. Y. v době, kdy Československý kroužek v Šanghaji byl organizací odbojovou, stál v řadách našich nepřátel“. Touto falešnou stylizací je vzbuzován dojem, že jde o kolaboranta apod. a zřejmě je zde zaměňována činnost spolková s činností odbojovou. Jak bylo zjištěno, přihlíží čs. velvyslanectví v Nankingu k těmto potvrzením, když odmítá některému emigrantu vydání definitivního cestovního pasu (např. dr. P. Ehrlichovi, dr. Stösslerovi aj.). Jak došlo k tzv. ‚odboji‘ některých čs. uprchlíků proti československé odbojové organizaci v Šanghaji, je zřejmé z připojené fotokopie memoranda, které hodlali zaslati čs. uprchlíci začátkem roku 1945 tehdejšímu čs. velvyslanci v Moskvě Fierlingerovi a k jehož odeslání nedošlo jen z censurních důvodů.²⁸ O některých členech Čs. kroužku byly nám sděleny tyto informace:

---

kroužku v Šanghaji, zaslané sem čs. velvyslanectvím v Nankingu, jakož i fotokopii posudku akt. řed. Štěpána, jenž je situaci v čs. kolonii v Šanghaji za války dobře obeznámen ....“ (28. 6. 1947).

²⁸ Tento dokument je následujícího znění „Pamětní zápis. – Tajemník Československého kroužku p. Miloslav Löwy byl v držbě tzv. „Special pasu“, který jej opravňoval k opuštění segregáčního území. Koncem roku 1943 zavolal mne telefonicky p. Štembera do mého bytu, 59/72 Tongshan Road, a rozčiloval se silně nad tím, že p. Löwy rozšiřoval zprávu, že skauti obdrželi cukr z úředního přidělu, určeného pro stravovací akci, za levné ceny a vyhrožoval, že udá p. Löwyho u japonské Gendermarie pro rušení klidu v československé kolonii. Dále pak prohlásil, že oznámí japonskému úřadu, vydávajícímu special pasy, že p. Löwy drží pas zcela neoprávněně, nebude-li tento pas p. Löwym odevzdán příslušnému japonskému úřadu do dvou dnů. Pozastavil jsem se nad tímto způsobem chování a vytýkal p. Štemberovi, že jako předseda Československého kroužku nesmí v žádném případě podniknouti kroky proti československému občanu u japonských úřadů. Pan Štembera však trval na svém a zavěsil telefon. Obsah tohoto rozhovoru jsem referoval p. Löwymu a jiným funkcionářům Československého kroužku a vytkl jsem totéž později v jedné výborové schůzi Čsl. kroužku. Případ byl též uveden v memorandu z 16. dubna 1944 na p. J. Štěpána. Ani p. Štembera, ani p. Štěpán se nepokusili vyvrátit správnost tvrzení, obsažených v tomto pamětním zápise. Dr. Alfred Stössler, v. r., Šanghaj, 5. února 1944.“

- a) Liling Leo byl členem samozvaného výboru v r. 1943 a vznesl u japonských úřadů obžalobu na některé členy v segregacním území. Po skončení války byl Liling obviněn v anglických novinách v Šanghaji, že kolaboroval s Japonci, kteří prý mu umožnili pobyt v nejlepším hotelu. Po těchto zprávách Liling na čas ze Šanghaje zmizel, zanedlouho se však vrátil a dnes má být funkcionářem čs.- čínské obchodní komory a zástupcem spojených oceláren (národní podnik) v Šanghaji.
- b) Štembera Emil, bývalý předseda Československého kroužku, který zaslal japonským úřadům udání na některé čs. státní příslušníky, měl po válce dostati od MNO vyznamenání „za odboj“ (viz opis pamětního zápisu dr. Alfreda Stösslera ze dne 5. 2. 1944).

Z uvedeného je zřejmé, že rozkol v čs. kolonii v Šanghaji byl záměrně vyvolán skupinou starousedlíků v čele s pp. Štemberou, Lilingem a Štěpánem, kteří se po internaci čs. uprchlíků obávali, že by Japonci také je mohli pokládati za nepřátelské občany. Proto také neodpovídá pravdě, že by osoby, uvedené v příloze k tamnímu shora citovanému přípisu vyvíjely nějakou činnost proti čs. odboji, ba naopak, většina z nich tvořila skupinu, která prakticky celou odbojovou práci osobně vykonávala, aniž by často nalezla dostatečnou podporu u tzv. starousedlíků, zejména za doby japonské okupace. V prvé řadě jest nutno jmenovati dr. Ervína Singera (uveden v seznamu pod č. 1), který pod pseudonymem Tomáš Pravda uveřejňoval články o ČSR v šanghajském časopise „Novaja Žizň“, byl redaktorem časopisu „Druhý odboj“, komentátorem čs. vysílání v šanghajském rozhlasu, podával čs. vládě do Londýna zprávy atd. Rovněž další osoby, uvedené ve zmíněném seznamu, se aktivně zúčastnily odbojové práce a nebylo v ohledu státní spolehlivosti zjištěno proti nim žádných závad s výjimkou dr. Bedřicha Pressburgera a Maxe Schneidera (uvedeni pod č. 13 a 14 v seznamu), kteří k čs. věci zaujali negativní stanovisko. Podotýká se, že o shora uvedených skutečnostech uvědomili čs. emigranti po skončení války pana velvyslance Miňovského, kterému předali také veškerý písemný materiál. Jmenovaný slíbil, že věc vyšetří. Ke konci ministerstvo vnitra dává k tamní úvaze, zda by činnost jednotlivých funkcionářů Československého kroužku v Šanghaji neměla býti podrobena novému šetření, přičemž by měl býti zjištěn i jejich dnešní postoj k Československé republice. Většina emigrantů totiž po skončení války se vrátila do svých domovů a aktivně se zapojila do budovatelské práce nové lidové demokratické republiky, což nemožno říci o osobách, které podepsaly přípis z 8. 2. 1947.“

O konfliktech mezi československými krajany v Šanghaji by se dala napsat samostatná studie. V každém případě konec války neznamenal konec těchto rozporů, naopak se zdá, že je ještě vyostřil. Problém byl asi též v tom, že řadě aktérů těchto mnohdy žabomyších válek byla strašně vzdálená skutečná válečná a obecně politická realita Československa a Evropy. Mnozí z nich - především starousedlíci - nebyli ve vlasti někdy i několik desítek let, což samozřejmě nemohlo zůstat bez vlivu na jejich názory a chování. V takovéto nedobré atmosféře se pak připravovala repatriace československých občanů.

Již velmi brzy se ukázalo, že ne všichni se budou chtít vrátit do vlasti, zvláště pak, když bylo od roku 1947 vidět, kam republika i další státy střední Evropy spějí. Na počátku roku 1946 bylo v Šanghaji ještě 256 československých židů a několik desítek dalších československých občanů.

Mezi židovskými uprchlíky, potenciálními repatrianty, bylo 25 osob starších 60 let, nejstarší z nich, Anna Götzlová, se narodila v roce 1863. Podobně velkou skupinou bylo 29 lidí ve věku 20-30 let. Děti a mládeže do 19 let žilo na konci války v šanghajské

československé komunitě 31. Šest dětí se narodilo přímo v Šanghaji.²⁹ I tento seznam ukazuje, že typická emigrantská rodina přišedší do Šanghaje byla středostavovská židovská rodina z Prahy nebo Brna, s rodiči mezi 40-50 lety a dvěma dětmi, nebo mladší jednotlivci, opravdu staří lidé byli výjimkou. Skupina samostatných mladších lidí pak byla výrazně zmenšena reemigrací a narukováním k vojsku ještě před počátkem války v Pacifiku.

Když porovnáme seznamy z roku 1942 a 1946, zjistíme, že komunita československých občanů v Šanghaji čítala na svém vrcholu na přelomu let 1940/41 zhruba 450 osob. (V seznamu z roku 1942 je zaznamenáno 343 osob, předtím odešlo, zemřelo, bylo evakuováno nebo šlo k vojsku 79 osob, asi 30 se nepřihlásilo prostřednictvím Československého kroužku japonským úřadům, dalších 30 – 50 si požádalo o říšské občanství). Vzhledem k tomu, jak lidé odcházeli, přicházeli atd., lze i přes jisté nepřesnosti ve všech seznamech odhadnout, že československá obec měla mezi 300 – 400 osobami, z toho bylo asi 75 % židů.³⁰

Řadě československých uprchlíků začalo být i na základě problémů s osvědčováním jejich státního občanství jasné, že se situace ve vlasti rapidně změnila a ještě se měnit bude. Zatímco na počátku roku 1946 se valná většina z nich chtěla vrátit do Československa, do půl roku tomu bylo zcela jinak. Dlouhé čekání na pasy, potíže s osvědčováním loajality apod., to vše je znechucovalo.³¹ V neposlední řadě měl na ně vliv i příklad židovských emigrantů

²⁹ Šlo o Tomáše (1941) a Jana (1944) Ehrlichovi, Alenku Lustigovou (1945), Evu Schwarzovou (1940), Alžbětu Cecilii (1941) a Annu Kateřinu (1945) Tutschovou a konečně o Madelaine Zinnerovou (1944).

³⁰ Seznam z roku 1946 obsahuje jména 256 osob, výhradně židovských emigrantů. Tj. nejsou v něm tzv. „starousedlíci“ ze staré československé kolonie, jež patrně nikdy nedosáhla počtu 100 osob. V seznamu Československého kroužku z 24. října 1942 je starousedlíků zaznamenáno celkem 69. V tomto seznamu je také uvedeno 48 jmen, která v soupisu z roku 1946 chybějí. Podrobným zkoumáním konzulárních spisů pak zjišťujeme, že šlo částečně o osoby, které měly potíže se získáním čl. občanství nebo se jim podařilo utéci z Šanghaje ještě během války. Je možné, že část z nich patří do skupiny 22 osob, jež naopak nejsou v seznamu z roku 1942, ale nacházíme je v seznamu poválečném, protože prostě nebyly v roce 1942 členy Československého kroužku. V žádném ze seznamů nefiguruje rodina vyslance Jana Šeby, který se patrně nechal evidovat japonskými úřady samostatně jako ostatně i několik desítek dalších československých občanů, kteří se tak do seznamů nedostali.

³¹ Velmi těžce se s tím například smiřoval Evžen Lehenhart. Narodil se v roce 1888 ve Všenorech. Byl to obchodník s kůžemi a koženými výrobky. V první světové válce byl raněn na frontě, dostal se do ruského zajetí, byl v legiích. Pracoval pak dlouhá léta jako obchodník v Rusku, USA, Mongolsku, Mandžusku a Číně. Od roku 1936 se usídlil v Šanghaji. Ačkoliv byl židovského původu (všichni jeho příbuzní v Československu zahynuli během holocaustu), vyhnul se šanghajskému ghettu, protože přišel do města před rokem 1937. V roce 1942 přijal pas loutkové čínské vlády v Nankingu, aby mohl cestovat za obchodem po Číně. Byl jedním z hlavních donátorů československých aktivit v Šanghaji. Od roku 1945 usiloval o prodloužení respektive obnovení československé státní příslušnosti pro sebe a svou manželku Marii. Po třech letech marných pokusů se v listopadu 1948 vzdali československého občanství a 7. 2. 1949 byli propuštěni z československého státního svazku. Vystěhovali se do USA. Ve svém dopisu velvyslanectví ČSR v Nankingu ze dne 12. srpna 1948 své pocity shrnul následovně (text jazykově upraven J.K.): „...to, že nám velvyslanectví odeprlo prodloužení pasu, je rovno předčasnému zbavení našich občanských práv nebo našemu předčasnému vyloučení ze svazku československého občanství, což je podle mého mínění právem výhradně vlády Československé republiky a doposud ještě nejsme vládním dekretem vyhnáni z ČSR. Za svůj 20letý pobyt v Číně jsem ještě nic protivládního neučinil, aby mně mohlo být odeprno prodloužení pasu. Naopak mám mnoho důkazů – byl jsem stíhán Němci a Japonci za dobu okupace, zachránil jsem majetek americké firmy, taktéž mám důkazy o svém židovském a českém původu. Naše bezvýchodná situace zde v cizině se tímto způsobem ještě více ztěžuje a vrhá nás do stavu - bezstátních občanů - (stateless), za které nás dnes čínské policejní úřady považují. ... Dnes světové události nedovolují z tak úzkého pohledu... vrhati jednotlivce z národních, náboženských neb sociálních důvodů na pospas osudu, neboť veškeré dění v přírodě se kontroluje dvěma nevyhnutelnými hybnými silami – přitažlivostí a odstředivostí... a vše se nachází ve věčném pohybu. Důsledky dnešního dění mohou později se ukázat velmi rozhodujícími ve prospěch neb neprospěch naší vlasti. Tyto krátkozraké názory způsobí, že se jednotlivci shromáždí do tábora /našich/ nepřátel.

z jiných zemí střední Evropy, který je vedl k tomu, aby stále častěji přehodnocovali možnost návratu domů a nakonec se ve velké většině rozhodli pro emigraci do jiných zemí – USA, Velké Británie, Austrálie, Palestiny či jiných zemí. Ani tato cesta ale nebyla jednoduchá. Komunikace mezi občanskou válkou zmítanou Čínou a zbytkem světa byla stále složitější. Repatriaci ztěžovala i skutečnost, že ČSR neměla od roku 1939 v Šanghaji stálou misi a veškeré formality musely být vyjednány přes Nanking na základě podkladů od Jaroslava Štěpána, respektive Československého kroužku. Zajímavé také je, že se prostřednictvím československé ambasády v Nankingu pokoušelo dosáhnout československého občanství několik desítek židů, kteří měli v ČSR jen domovskou příslušnost (mnohdy z doby Rakouska-Uherska), ale před válkou byli občany říšskoněmeckými, rakouskými nebo maďarskými. Patrně šlo o uprchlíky z Německa či Rakouska, kteří našli v Československu přechodné útočiště před definitivním odchodem z Evropy. Na druhé straně se objevilo i několik případů původně československých občanů, kteří vzhledem k potížím spojeným se získáním osvědčení rezignovali na získání československého občanství (ačkoliv o něj předtím žádali) a vydali se jinou cestou – požádali jako lidé bez státní příslušnosti o občanství jiné země nebo byli pomoci IRO (International Refugee Organisation), UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Office), AJDC (American Jewish Joint Distribution Committee) či židovského pomocného spolku HIAS (Hebrew Sheltering and Immigrant Aid Society) repatriováni do Evropy, Palestiny či USA.

Epilog

První českoslovenští občané, spíše jednotlivci, odešli ze Šanghaje na jaře 1946. Na konci roku 1946 projevovalo zájem o repatriaci do Československa asi 80 osob, tj. přibližně asi čtvrtina z šanghajské krajanské komunity (tento poměr zájmu o návrat do staré vlasti byl mimochodem podobný jako u židovských komunit z Rakouska a Německa). Nakonec jich ale odjelo patrně méně, přesná čísla však nejsou bohužel známa. Většina jich byla repatriována až v druhé polovině roku 1947 a v první polovině roku následujícího. Rozhodnutí odejet do Ameriky nebo jiných zemí a nevrátit se do vlasti urychlila u mnoha čsl. židovských uprchlíků patrně i skutečnost, že vydávání či prodlužování jejich pasů bylo v Číně spojeno s mnoha problémy. Někteří z nich měli ještě protektorátní pasy s vtištěným „J“, a přestože byli jasnými oběťmi rasové persekuce, dívali se na ně někteří jejich spoluobčané svrchu jen proto, že oni měli např. sami „lepší“ provisorní bombajský nebo starý československý pas. Další problémy nastaly kvůli tomu, že někteří židovští uprchlíci měli deklarovanu před válkou německou či maďarskou národnost a bylo proto o jejich národní a státní spolehlivosti rozhodováno zdalouhavě a váhavě, což mělo vliv na rozhodnutí o potvrzení československého občanství. Takové otázky se v Nankingu a Šanghaji řešily ještě na podzim 1947, po celý následující rok a poslední případy dokonce počátkem roku 1949.

Svoji věc mimoto považuji za obtížnou ještě kvůli svému židovskému původu. Může-li být český žid dobrým vlastencem? Čeští židé bojovali na svém i na cizím území za český národ a českou vlast, svobodu, rovnoprávnost a demokracii v budoucnosti a padli za lepší jítro českého národa. Svými oběťmi na životech, majetku a krvi zachránili naši vlastní mnoho dobrých synů před hroznou rukou Hitlerových katů. Hrdinové jsou všichni, nehlédě na to, byl-li to Čech nebo český žid, kdo nemohl vydržeti těch nejstrašnějších mučení v koncentračních táborech, plynových pecí, kremace zaživa a spálení zaživa v hranici. Český žid šel ruku v ruce, rameno na rameni s českým vojákem, národovcem a vlastencem do společného útoku a odboje, přesvědčen, že tak vybojuje budoucí svobodu, rovnoprávnost a pravou demokracii také pro svůj židovský národ a pro základní principy svého učení, jelikož židovské náboženství jest klíčem ke křesťanskému mravnímu řádu evropských národů, hlásí demokracii jako božský projev pro člověka, neboť pravá demokracie jest obsahem mesiášským, jest otcovstvím Boha a bratrstvím lidstva....“.

V době vzniku Čínské lidové republiky, na konci roku 1949, žilo v Šanghaji ještě asi 70 československých občanů, v jiných oblastech Číny pak dalších 150, z toho již jen několik rodin z židovské emigrační vlny. Z tohoto pozůstatku československé komunity pak bylo do vlasti repatriováno 135 osob, 20 jich zůstalo v Číně, asi 65 zbylých našlo svou novou vlast jinde.

Tím v podstatě skončila historie československé krajanské obce v nejlidnatější zemi světa. Byla jen kapkou v moři, ale svým takřka homogenním „židovským charakterem“, vlivem válečných událostí, neobvyklými individuálními osudy a dalšími okolnostmi vzbuzuje dodnes naši pozornost.

Příloha:

Proklamace týkající se omezení bydliště a obchodu uprchlíků bez státního občanství Šanghaj, 18. února 1943

I. Z důvodů vojenské nutnosti musí být napříště místa pobytu a obchodu uprchlíků bez státního občanství omezena do níže uvedeného prostoru v mezinárodním území.

- východně od čáry spojující Chaoufoong Road, Muirhead Road a Dent Road;
- západně od říčky Yangtze Poo;
- severně čáry spojující East Seward Road, Muirhead Road a Wayside Road a jižně hranic mezinárodního území.

II. Uprchlíci bez státního občanství nyní bydlící anebo provozující obchod v okresech jiných, nežli ve výše uvedeném prostoru, musejí přeložiti svá místa pobytu anebo obchodu do shora určeného prostoru do 18. května 1943. Pro převod, prodej, koupi nebo nájem místností, domů, obchodů nebo jakýchkoliv jiných zařízení, které jsou umístěny mimo určený prostor a jsou nyní obývány nebo používány uprchlíky bez státního občanství, musí býti opatřeno povolení japonských úřadů.

III. Osoby jiné nežli uprchlíci bez státního občanství se nesmějí stěhovati bez povolení japonských úřadů do prostoru uvedeného v článku I.

IV. Osoby, které přestoupí tuto proklamaci nebo zabrání jejímu provedení, budou přísně potrestány.

Vrchní velitel císařské japonské armády v šanghajském prostoru

Vrchní velitel císařského japonského námořnictva v šanghajském prostoru

Vysvětlení úřadů císařské japonské armády a námořnictva.

Proklamace vydaná dne 18. února vrchními veliteli císařské japonské armády a námořnictva v šanghajském prostoru napříště omezuje bydliště a obchod místních uprchlíků bez státního občanství do omezeného prostoru.

Toto opatření je odůvodněno vojenskou nutností a není proto svévolným činem směřujícím k potlačení legitimních zaměstnání těchto uprchlíků. Uvažuje se dokonce o tom zajistiti, pokud to bude možné, jejich místa pobytu, právě tak jako jejich živobytí v určeném prostoru. Musí proto samozřejmě uprchlíci bez státního občanství, na které se tato proklamace vztahuje, jí vyhověti, zatím co široká veřejnost se rovněž vyzývá, aby pochopila její význam a kladně spolupracovala na provedení výše uvedeného opatření.

1. Uprchlíci bez státního občanství ve smyslu této proklamace jsou ti evropští uprchlíci, kteří přijeli do Šanghaje od roku 1937 z Německa (včetně bývalého Rakouska, Československa), Maďarska, bývalého Polska, Litvy, Lotyšska a Estonska atd. a kteří nemají státní příslušnost.

Žena provdaná za někoho, kdo je uprchlík v shora uvedeném smyslu, je podrobena témuž zacházení, jako její manžel.

Uprchlík bez státního občanství, který získá nějakou národnost po vyhlášení této proklamace budiž považován, jakoby se pokoušel této povinnosti vyhnout a budiž potrestán se vši přísností podle proklamace.

2. Není nutno zdůrazniti, že tato proklamace zakazuje uprchlíkům bez státního občanství bydlícím nebo obchodujícím v určeném prostoru, aby se stěhovali do jiných prostorů. Doufá se, že ti, kteří nejsou uprchlíci bez státního občanství a bydlí nebo obchodují v určeném prostoru, se co nejdříve odstěhují do jiných prostorů a japonské úřady jsou ochotny poskytnouti jim nutná ulehčení.

Ti, kteří nejsou uprchlíci bez státního občanství a zamýšlí se odstěhovati do určeného prostoru, musí obdržeti povolení japonských úřadů, když byli vysvětlili zvláštní okolnosti.

3. Uprchlíci bez státního občanství žijící nebo obchodující mimo určený prostor musí přemístiti své bydliště nebo obchody do určeného prostoru ve lhůtě předepsané v článku II. Proklamace. Obchod vedený ve formě společnosti s uprchlíky bez státního občanství spadá pravidelně do působnosti této proklamace a o naložení s tímto bude rozhodnuto japonskými úřady podle volného uvážení.

Na žádost může být povoleno odložit přestěhování obchodů uprchlíků bez státního občanství, když hlavním účelem obchodu jest sloužit ve prospěch veřejnosti, jako obchody k získání dobročinných fondů a kliniky.

Uprchlíci bez státního občanství, kteří jsou zaměstnáni jinými lidmi mají prozatím povoleno chodit do míst svého zaměstnání mimo určený prostor, obdrží-li zvláštní povolení japonských úřadů, avšak nebude jim dovoleno žít v těchto místech.

4. Pro prodej, koupi, převod nebo pronájem domů, bytů, obchodů a jiných podniků mimo určený prostor, které jsou obydleny nebo užívány uprchlíky bez státního občanství jako jejich bydliště nebo místa obchodu musí být zúčastněnými stranami opatřeno povolení japonských úřadů.

Povolení se nevyžaduje pro majitele nebo správce takových domů, bytů, obchodů a jiných podniků, kteří je dostanou zpět od uprchlíků bez státního občanství, kterým byly pronajaty. Povolení musí však být opatřeno pro nový prodej, převod nebo pronájem jiným stranám.

5. Osoby, které porušily nebo se úmyslně pokoušely vyhnouti se této proklamací budou potrestány podle Vojenského zákona, zatímco osoby, které ztěžovaly provedení této proklamace pokusy využití přestěhování se a získají nezákonné nebo nepřiměřené zisky ve spojení s touto koupí, prodejem nebo pronájmem země, domů atd. Se rovněž vystavují potrestání. Doporučuje se proto, aby se obyvatelstvo zdrželo jakéhokoliv jednání porušujícího tuto proklamací.

6. Záležitosti týkající se této proklamace budou projednávány úřadem pro záležitosti uprchlíků bez státního občanství v Šanghaji, 70 Muirhead Road. Otázky, žádosti o povolení a jiné informace týkající se této proklamace budiž směřovány k výše uvedenému úřadu.

18. února 1943